

Garagoýunly we Akgoýunly türkmenleriň edebi döredijiligi

Category: Edebiýaty öwreniş, Kitapcy

написано kitapcy | 23 январа, 2025

Garagoýunly we Akgoýunly türkmenleriň edebi döredijiligi

KARAKOYUNLU VE AKKOYUNLU TÜRKMENLERİNİN EDEBÎ FAALİYETLERİ

Karakoyunlu ve Akkoyunlu Türkmenleri hakkında bugüne kadar yapılan çalışmalar daha ziyade siyasî tarihle sınırlandırılmış, kültür ve sanat hayatına dair, yeri geldikçe değinilen hususların dışında, ayrıntılı bilgi verilmemiştir. Bilim ve kültür hayatıyla ilgili olarak İ. Hakkı Uzunçarşılı'nın Anadolu Beylikleri ve Akkoyunlu, Karakoyunlu Devletleri adlı eserinde oldukça muhtasar bilgi vardır.[1] John E. Woods'un Türkçe'ye 300 Yıllık Türk İmparatorluğu Akkoyunlular, adı ile çevrilen eserinde devrin kültür ve sanat hayatına dair tahlillere girişmiştir öte yandan, Faruk Sümer, "Akkoyunlular devrindeki kültür hayatı hiç incelenmemiştir", diyerek bu alanda çalışma yapılmasının gereğine işaret etmiştir.[2] Bu tespit, Karakoyunlular için de geçerlidir. Hatta Karakoyunluların sanat ve kültür hayatlarına dair çalışmalar yok denecek kadar azdır. Karakoyunlu Türkmenlerinin siyasî tarihi, başlangıçtan Cihânşâh'a kadar, Faruk Sümer tarafından yazılmıştır.[3] Faruk Sümer'in iki cilt olarak tasarladığı halde ikincisini yazmaya muvaffak olamadığı Karakoyunlular hakkında bilinenler, bugün bile onun verdiği bilgilerle sınırlıdır. Faruk Sümer'in ikinci ciltte ele almayı tasarladığı Cihânşâh dönemiyle ilgili en önemli kaynak ise Mükrimin Halil Yınanç'ın İslâm Ansiklopedisi'ne yazdığı "Cihânşâh" maddesidir.[4]

Bilindiği üzere Karakoyunlu Devleti, Celâyirlilerin egemenliğinde bulunan Van Gölü'nün kuzeyindeki Erciş'te Bayram Hoca'nın önderliğinde siyasî bir teşekkül olarak tarih sahnesine çıkmıştır. Akkoyunlular ise Tur Ali Bey öncülüğünde ilk akınlarını yaparak 1340 yılından itibaren Türk tarihinde yerlerini almışlardır. Karakoyunluların egemenliğine Akkoyunlular son vermiş, onları da Safevîler tarih sahnesinden silmişlerdir. Aşağı yukarı XIV. yüzyılın ikinci yarısından XVI. yüzyılın ilk yarısına kadar İran, Irak, Azerbaycan ve Türkiye'nin doğusunda bu Türkmen devletleri hakimiyetlerini sürdürmüşlerdir. Böylece bir buçuk asırdan daha fazla devam etmiş olan Moğol egemenliğine fiilen son vermek suretiyle bu coğrafyada Türkmen nüfuzunu yeniden tesis etmişlerdir.

Karakoyunlu ve Akkoyunlu Türkmenleri devlet teşkilatlarında ve yönetim tarzlarında olduğu gibi kültür ve sanat hayatı açısından da büyük ölçüde Celâyirlilerin mirasını devralmışlardır. Celâyirli hükümdarları sanat ve ilim erbabını himaye etmekle kalmamış, aynı zamanda kendileri de eserleriyle bu faaliyetlere katılmışlardır. Özellikle Celâyirli Ahmed'in büyük bir şair, hattat ve musikişinas olduğu bilinmektedir. Hatta Celâyirli Ahmet Türk musiki tarihinin en önemli isimlerinden Meragalı Abdülkadir'in (ö.1435) hocasıdır. Abdülkadir, hocası Celâyirli Ahmed'den bahsederken onun edvâr ilmini iyi bildiğini, telli sazları çaldığını, çok iyi besteler yaptığını ve Safiyüddin Urmevî'nin (ö.1294) Kitâbü'l-edvâr ve Şerefiyye adlı Arapça eserlerini kendisine okuttuğunu nakleder.[5] Abdülkadir, sanat hayatının en parlak yıllarını, yakın ilgisini gördüğü Sultan Ahmed'in sarayında geçirmiştir.[6] Musikide üstad olduğu kaynaklarda ifade edilen Celâyirli Ahmed'in, Farsça mürettep bir divânı vardır. Ayrıca Mecmuatü'n-nezâir'de yer alan 'eylemez' redifli Türkçe bir gazeli bilinmektedir.[7] İlk defa Köprülü'nün yayınladığı bu gazel, Mustafa Canpolat tarafından yayına hazırlanan Mecmu'atü'n-nezâir'in dışında Câmî'ü'n-nezâir ve Mecma'u'n-nezâir'de de yer almaktadır.[8] Celâyirli Ahmed'in şiirleri ve Meragalı Abdülkadir'in müzikolojiyle ilgili eserleri, daha sonra Karakoyunluların hâkimiyetine giren coğrafyada güzel sanatların ne ölçüde geliştiğini gösteren önemli kaynaklardır. Karakoyunlular dönemi sanat hayatına dair müstakil çalışmalar yapılmamış olmasına rağmen siyasî tarih kapsamındaki araştırmalarda Cihânşâh ve onun oğlu Pir Budak'ın sanatkârları

himaye ettiklerine ve şiir söylediklerine işaret edilmiştir.[9] Fatih devri şairlerinden Ahmed Paşa'nın bir beytinde de Cihânşâh'ın patronaj konumuna atıf yapıldığına göre onun hâmilik vasfının Osmanlı şairlerince bilindiği anlaşılmaktadır.

Gonca gibi câmesin çâk ide çün bülbül gibi

Okıya şi'rüm cihân-şâhun gazel-hânı dürüst [10] G.21/9

Cihânşâh ve dönemini siyasî tarih araştırmalarının dışında ele alan tek çalışma V. Minorsky'ye aittir; onun makalesi de ehl-i hak mezhebi hakkındaki çalışmaları çerçevesinde Hakîkî mahlasıyla şiirler yazan Cihânşâh'ın British Library'de bulunan divânının yazma nüshasıyla sınırlı kalmıştır.[11] Karakoyunlu ve Akkoyunlu Türkmenlerinden bugün bize ulaşan yazılı kaynakların sayısı az, mevcut olanlar ise genellikle Farsça'dır. Mevcut kaynaklar da büyük ölçüde daha mütecânis bir yapı arz eden Safevî tarihini araştıran bilim adamlarınca değerlendirilmiş, her iki Türkmen devletinin siyasî faaliyetleri Safevîlere bıraktıkları miras çerçevesinde ele alınmıştır.[12]

Karakoyunlular dönemi kültür hayatıyla ilgili ipuçları içeren biyografi kitaplarına dayalı ayrıntılı çalışmaların yapılmamış olması, konuyla ilgili pek çok hususun hâlâ kırık dökük anekdotlar şeklinde naklinden ibaret kalmasına sebep olmuştur. Öyle ki Karakoyunlu hükümdarlarının tarih sahnesine çıktıkları Erciş ve başkentleri olan Tebriz'de inşâ ettirdikleri yapılarla ilgili olarak bize ulaşan bilgiler bile büyük ölçüde yazılı metinlerdeki anlatılarla sınırlıdır. Karakoyunlulara ait olduğu sanılan ve günümüze kadar varlığını sürdüren bazı mimarî yapılar hakkında ise bir takım soru işaretleri mevcuttur. Meselâ son yıllara kadar Karakoyunlular dönemine ait olduğu sanılan Van Ulu Cami'nin Ermenşahlara ait olduğu artık kesinlik kazanmıştır.[13] Aynı şekilde Cihânşâh'ın babası Kara Yusuf, 1420 yılında Tebriz'in kuzey-doğusundaki Ucan'da öldüğünde cesedinin Erciş'e getirilerek defnedildiği kaynaklarda anlatıldığı halde bugüne kadar Kara Yusuf'un mezarının bulunduğu yer tam olarak tespit edilememiştir. Erciş'te Zortul Köyü yakınlarındaki 'anonim kümbet'in Kara

Yusuf'a ait olduğu sanılmaktadır.[14]

Kitabelerinden ve tarihî kayıtlardan Karakoyunlular dönemine ait olduğu tespit edilen ve ülkemiz sınırları içerisinde bulunun en önemli mimarî yapı, Van istikametinden Erçiş'e girişte, yolun solunda kalan Kadempaşa Hatun Kümbeti'dir. Bu kümbet, 863/1458 yılında Celâyirli emirlerinden Devlet Yâr oğlu Rüstem tarafından Kara Yusuf'un hanımı Kadempaşa Hatun ve oğulları için yaptırılmıştır. Hem bu kümbette hem de yukarıda sözü edilen anonim kümbette mezar kalıntısı mevcut değildir.[15] Karakoyunlu Cihanşâh'ın Tebriz'deki hayratına dair vakfiye sûretleri günümüze kadar ulaştığı halde (Süleymaniye Kütüphanesi, Esad Efendi 3340) Tebriz'deki mimarî yapılardan sadece Muzafferiyeye Külliyesinden geriye kalan Gökmescid varlığını muhafaza edebilmiştir.[16] Zamanın ve insanların yaptığı tahribat pek çok eserin yok olmasına sebep olmuştur. Sözgelimi Uzun Hasan'ın, Tebriz'de yaptırdığı mimarî yapılar Safevîler tarafından özellikle tahrip edilmiştir. Öyle ki 1514 yılında Tebriz'e giren Osmanlılar, Uzun Hasan Beyin yaptırdığı camii bile harap bir halde bulmuşlardır.[17] Bütün bu tahribata rağmen yine de Akkoyunlular döneminden kalan mimarî yapılar Karakoyunlulardan kalanlardan çok fazladır.[18] Karakoyunlular devrinde nakış ve cilt sanatının özellikle Pir Budak'ın himayesinde geliştiği bilinmektedir. Pir Budak babasının çağrısı üzerine, 1458 yılında Herat'a gittiğinde orada bulunan şair ve nakkaşlardan Kemâleddin Bînâî ve onun babasının da içinde bulunduğu bir grup sanatkârı beraberinde götürmüştür.[19] Sanatkârları koruduğu, kaynaklarda değişik vesilelerle ifade edilen Pir Budak, nakkaşları da sarayında himaye etmiştir. Onun himayesinde yapılan ve zamanımıza ulaşan minyatürlü yazmaların bir kısmı 1454'ü izleyen yıllarda Şiraz'da, bir kısmı da 1462'den sonra Bağdat'ta tamamlanmıştır.[20] Karakoyunlu Cihânşâh ve Pir Budak ile Akkoyunlu Halil ve Yakup'un himayelerinde gelişen nakış üslûbu, XV. yüzyıl sonlarında Akkoyunlu himayesi altında yüksek bir özgünlük düzeyine ve gelişkinliğine ulaşmış; Herat'taki ünlü Timurî ekolle rekabet eder hale gelmiştir.[21] Bu Türkmen üslûbu, daha sonra Safevî atölyelerinde yapılan

eserlerde değişerek devam etmiştir.

Mimarî ve nakış sanatında olduğu gibi şiir sanatıyla ilgili eserler bakımından da Karakoyunlular döneminden bize ulaşan eserlerin sayısı Akkoyunlular döneminden kalanlardan çok daha azdır. Karakoyunlu hanedanı içinde eseriyle bize kadar ulaşan tek isim Cihânşâh'tır. Hakîkî mahlasıyla yazdığı Türkçe ve Farsça şiirleri bir divânda toplanmıştır.[22] Cihânşâh'ın oğlu Pir Budak da şairdir. Babası tarafından öldürölen bu talihsiz şehzâdenin şairliğine dair bilgi veren Heratlı Fahri, "onun çevresinde çok yetenekli insanlar vardı ve kendisi de çok güzel şiirler yazardı", dedikten sonra örnek olmak üzere şu Farsça beyti nakleder:

Nâmem Budađ vü bende-i bâ-dâđ-ı Haydarem

Fâriđ zi-tâc-ı Hüsrev ü taht-ı Sikenderem

[Adım Budak ve ben Haydar'ın yaralı kölesiyim.

Hüsrev'in tacı ve İskender'in tahtı bana gerekmez]. [23]

Kaynaklarda Cihânşâh'ın oğlu Pir Budak'a yazdığı mesnevi şeklindeki bir mektubu ve Pir Budak'ın cevap olarak yazdığı iddia edilen bir mesnevi nakledilir.[24] Cihânşâh'ın yazdığı iddia edilen mesnevi şeklindeki bu şiir, divânının bilinen yazma nüshalarında mevcut değildir. Cihânşâh Divânı'nın Bakü neşrinin girişinde, Pir Budak tarafından yazıldığı ve dillerde dolaştığı iddia edilen şu Türkçe beyit yer almaktadır ki başka hiç bir kaynakta görmediğimiz bu mısraların Pir Budak'a aidiyeti şüphelidir:

İstemirem hayvâsını nârını

Koy desinler Pir Budağın bağı var [25]

Cihânşâh hakkında çok menfi ifadeler kullanan ve Cihânşâh'la oğlu Pir Budak arasında cereyan eden olayları değerlendiren Devletşâh, Pir Budak hakkında övücü sıfatlar kullanır.[26] Pir Budak'ın şairliği hakkında en derli toplu bilgiyi ise kaynaklardaki verileri değerlendiren Kurbanov verir. Onun, Heratlı Fahri ve Devletşâh'ın tezkirelerine dayanarak verdiği bilgiler, Pir Budak'ın Türkçe şiir yazdığına dair herhangi bir

tespiti ihtiva etmemektedir.[27]

Karakoyunlu hanedanı içinde Cihânşâh ve oğlu Pir Budak'tan başka İskender'in iki kızının; Ârâyiş ve Şâh Sarây'ın da şair olduklarına dair kaynaklarda bilgiler vardır.[28]

Akkoyunlu döneminde yazılan Türkçe edebî eserlerden elimize ulaşanların sayısının Karakoyunlular dönemine oranla daha fazla olduğunu daha önce belirtmiştik. Akkoyunlu döneminde yetişen şairler söz konusu olduğunda Tebrizli Ahmedî, Hidâyet Bey, Kişverî, Habibî, Tebrizli Hatayî gibi şairler ve Dede Ömer Rûşenî, İbrahim Gülşenî gibi sûfiler ve onların eserleri bir çırpıda sayılabilir. Kaynaklarda adına rastlanmadığı halde şiirleri bize ulaşan ve Yakup Bey zamanında yaşadığı anlaşılan Edhemî[29] gibi şairlerin bulunabileceğini dikkate alırsak Akkoyunlu beylerinin muhitinde Türkçe eser veren şairlerin sayısının artacağı kolaylıkla tahmin edilebilir. Yakup Beyin himayesinde eser veren Türk şairleri ile Baba Figanî, Ehlî-i Şirazî ve Mollâ Câmî gibi Farsça söyleyen şairlerin onun hakkındaki övgüleri bilinmektedir. Bu nevi şiirlerde Sultan Yakup'un şairliği ve hâmililiğine ilişkin tespit ve değerlendirmeler devlet adamlığından daha fazla vurgulanmıştır. Onun sarayında bulunmadığı halde Mollâ Câmî, Sultan Yakup'la ilgili medhiyeler yazıp takdirlerini bildirmekle kalmamış, aynı zamanda Akkoyunlu hanedanıyla da öteden beri iyi ilişkiler içinde olmuş, hatta Uzun Hasan döneminde Tebriz'i ziyaret etmiştir. Karakoyunlu Cihânşâh hakkında da şiirler söyleyen Câmî, geniş bir coğrafyada etkili olmuştur. Mollâ Câmî, sûfî ve şair kimliğiyle Hüseyin Baykara'nın Herat'ta gerçekleştirdiği hamleye katkıda bulunmuş, onun zamanında Herat şehri şiir, musiki, hat, nakış ve ciltçilik gibi sanat dallarında ayrı bir üslûbun merkezi olmuştur. Hüseyin Baykara'nın muhitinde yaşayan âlim ve sanatkârların kaydettikleri irtifâ, diğer kültür ve sanat merkezlerindeki sanatçıların imrenecekleri bir düzeye erişmiştir. Hüseyin Baykara'nın bilhassa Mollâ Câmî (ö.1492) ve Ali Şir Nevâî (ö.1501) ile kurduğu münasebet, şairler tarafından yönetici-sanatkâr ilişkisinin güzel bir modeli olarak algılanmış ve takdim edilmiştir. Osmanlı şairlerinin

divanlarında bu anlayışı yansıtan çok sayıda beyit vardır.[30] Aynı şekilde Akkoyunlu Sultan Yakup'un muhitinde eser verdiğini bildiğimiz Nimetullah Kişverî de şiirlerinde Nevâî'ye duyduğu hayranlığı belirtir ve Hüseyin Baykara gibi bir hâmi bulamadığı için hayıflanır:

*Nevâî himmetinden Kişverî ehl-i nazar boldı
Cihân mülkin tutar şi'ri nazar bolsa Nevâînin
Kişverî şi'ri Nevâî şi'rinden eksük imes
Bahtına düşseydi bir Sultân Hüseyin Baykara [31]*

Başlangıçta Celâyirli Ahmed'in emiriyken oğlu Pir Budak aracılığıyla egemenliğine meşrûiyet kazandıran Kara Yusuf'un, Timurluların egemenliği altındaki coğrafyada siyasal bir güce erişerek, kendisine bağlı Türkmen aşiretleri arasında birliği sağlamasıyla aynı coğrafyada Karakoyunluların pek uzun sürmeyen tarihi başlamaktadır. Karakoyunluların Tebriz'i merkez yaparak doğuya yönelmeleri Azerbaycan topraklarında Türkmen nüfusun artmasını sağlarken, daha sonra Akkoyunlu-Osmanlı ve Safevî-Osmanlı mücadelesi de bilhassa göçebe Türkmenlerin İran coğrafyasında yerleşmelerine sebep olmuştur. Bu coğrafyada Timurlularla Karakoyunluların siyasî mücadelelerine rağmen Herat- Tebriz arasında kültürel etkileşimin ve iletişimin sağlandığını devrin kaynaklarından öğreniyoruz. Öyle ki Tebriz ve civarında yetişen Türk şairleri hakkındaki bilgileri öncelikle Herat tezkirelerinden ediniriz. Cihânşâh'ın şairliğine dair, yetersiz de olsa, ilk bilgileri veren yine Herat tezkirecileridir. Ali Şir Nevâî'nin Mecâlis'indeki "Cihânşâh Mirzâ dagı şi'r aytur irdi" cümlesi,[32] Devletşâh'ın, Cihânşâh'ı aşağılamakla birlikte onun şairliğine ilişkin tespitleri ve nihayet Mollâ Câmî'nin onun hakkındaki şiirleri bir arada değerlendirildiği zaman Hakîkî'nin şair kimliği az çok belirginlik kazanmaktadır. Hatta Herat tezkire yazarlarından Mollâ Câmî'nin, Cihânşâh hakkındaki şiirleri, onun şairliği hakkında bilinen en önemli vesika hüviyetini uzun zaman korumuştur.[33] Tebriz-Herat hattında kültürel ilişkilerin gelişmesinde

Cihânşâh'ın, Herat'a kadar bir sefer düzenlemesi, ancak oğullarından beklediği yardımın gelmemesi üzerine geri çekilmesiyle sonuçlanan siyasal ilişkilerin de rolü vardır. Cihânşâh'ın Herat seferi siyasî tarih açısından değerlendirildiği halde Cihânşâh'ın ve oğlu Pir Budak'ın dönüşlerinde beraberlerinde getirdikleri âlim ve şairlerin Tebriz'deki sanatkârlarla kurmuş olabilecekleri muhtemel ilişkiler üzerinde durulmamıştır.

Orta çağda yönetici elit zümrenin siyasal iktidarlarını, himaye ettikleri sanatkârların eserleriyle pekiştirdikleri bilinen bir husustur. Bu bakımdan Pir Budak'ın beraberinde Binâî gibi meşhur sanatkârları getirmiş olmasını sözünü ettiğimiz geleneğin bir sonucu olarak görmek gerekir. Göçebe Türkmenlerin Karakoyunlu idarecileri ile Fars kökenli elit sanatkâr zümresi arasındaki ilişkiler, dönemin edebiyatındaki Fars etkisini izah etmek açısından da dikkate değer bir durumdur. Cihânşâh döneminde İranlı bilim ve sanat adamlarının himaye edilerek rahat bir hayat yaşamaları kadar, Mollâ Câmî'nin hem Osmanlı sultanları hem de Karakoyunlu ve Akkoyunlu Türkmen devlet adamlarının teveccühlerine mazhar olması basit bir hayranlıktan öte, yöneticilerin şöhretli âlim ve sanatkârları himaye etmek sûretiyle siyasal iktidarlarını pekiştirmek arzularından kaynaklanmaktadır.

Ne var ki Karakoyunlular, yaşadıkları coğrafyada merkezî otoriteyi güçlendirecek kurumları zamanında oluşturamamışlardır. Gerçi Cihânşâh, merkezî idareyi güçlendirmek için bazı girişimlerde bulunmuş, 1465 yılında Tebriz'de Muzafferiyeye Medresesini kurmuştur. Muzafferiyeye Medresesinde ders veren ve yetişen kültür ve sanat erbabının daha sonra Akkoyunlular döneminde, özellikle kültür ve sanat adamlarını himaye ettiğini bildiğimiz Yakup devrinde de bu kültür merkezinde faaliyet gösterdikleri malumdur. Muzafferiyeye Medresesinin müderrislerinden Celâleddin-i Devvânî'nin, Akkoyunlular döneminde himaye edildiğini ve Osmanlı uleması tarafından da tanındığını biliyoruz. Cihânşâh'ın yaptırdığı Muzafferiyeye Câmî ve Medresesini gölgede bırakacak olan Nasıriye Câmî ve Medresesini 1484 yılında yaptıran Yakup Bey,

İşretâbâd bahçeleri, Heşt-behişt sarayı, han, hamam ve su kanallarıyla Tebriz'i daha mamur bir şehir haline getirmiştir. Akkoyunlu Yakup'un edebiyat, bilim ve güzel sanatlar üzerindeki himayesi, Tebriz'e uluslararası bir ün sağlamıştır. Uzun Hasan'ın vefatından sonra Sultan Yakup (1478-1490) zamanında da saygı ve itibar gördüğü anlaşılan Dede Ömer Rûşenî, Farsça bir şiiriyle övdüğü bu hükümdar zamanında Tebriz'de vefat etmiş (1487) ve tekkesinin hazîresindeki türbeye defnedilmiştir.[34] Ruşenî'nin halifesi İbrahim Gülşenî de Yakup Bey'in yakın ilgisini görmüştür. Gülşenî, Tebriz'i anlattığı bir gazelinde Sultan Yakup'tan övgüyle söz etmiştir.[35]

Yakup Bey zamanında Akkoyunlu sarayında münşîlik yapan İdris-i Bitlisî (ö.1520), aynı zamanda hükümdâr çocuklarına lâlâlîk hizmetinde bulunmuştur. İbrahim Gülşenî'nin muhitinde bulunan Bitlisli İdris, Risâle-i Bahâriyye, Risâle-i Hazâniyye adlı eserlerini Sultan Yakup'a sunmuştur.[36] Muhyî, İdris-i Bitlisî'nin, Kadı İsâ ve Mollâ Mes'ûd'un divanlarını İbrahim Gülşenî'nin arzusu üzerine tedvin ettiğini ve bu divanların kendisinde olduğunu ifade etmektedir.[37] Muhyî'nin eserinde, Sultân Yakup ve Kadı İsâ hakkında oldukça ayrıntılı bilgiler verilmekte, Yakup'un ve İsâ'nın Farsça şiirlerinden örnekler sunulmakta ve Câmî'nin Sultan Yakup'a yazdığı şiirlerinden iktibaslar yapılmaktadır.[38]

Akkoyunlu hükümdarlarının himayesinde 875/ 1470'de Ebubekir Tıhrânî'nin Diyarbekriyye adlı eseriyle başlayan saray tarihçiliği Fazlullah Huncî-İsfahanî'nin Eminî adlı eseriyle daha yüksek bir düzeye ulaşmıştır. Şirazlı Ehlî, Baba Figânî ve Bînâî kendileri de birer edebiyat düşkünü olan Yakup ve Kadı İsa'nın teşvikleriyle serpilerek evreninin önde gelen yıldızları arasındaydı. Bu şairlerin, Fars şiirinin Hint esinli tasavvufî biçimlenişine katkıda bulunmuş olmaları muhtemeldir. Dahası Hüseyin Baykara'nın Herat'taki sarayında yaşayan sûfî şair Câmî, bazı vesilelerle Yakup'la yazışmakla kalmamış, Salaman u Absal adlı mesnevisini de Sultan Yakup adına düzenlemiştir.[39] Ayrıca Nevâî, Akkoyunlu Yakup hakkında bilgi verirken "Türkmen selâtinî arasında anung dik

pesendîde zâtlıg vü hamîde sıfatlıg az bolgandır”, şeklinde samimi ifadeler kullanmıştır.[40]

Mecâlis müellifi Nevaî başta olmak üzere Yakup Bey hakkında bilgi veren biyografi yazarları onun Farsça şiirlerinden örnekler verirler. Zeki Velidi Togan Kühü'l-ahbâr'a atıfta bulunmak suretiyle Yakup Bey'in Türkçe şiirler yazdığını belirtmektedir. Hatta Türk-İslâm Muhitü'l-ma'ârifî adlı eserin “Azerbaycan” maddesine istinaden Yakup Bey'in Türkçe şiirlerinin Ali Emiri Efendi Kütüphanesi'nde bulunduğunu söylemektedir.[41] Ancak kütüphanelerde yaptığımız araştırmalara göre düzenli bir yayın seyri olmayan Türk-İslâm Muhitü'l-ma'ârifî adlı ansiklopedinin “Azerbaycan” maddesine kadar çıkmadığı anlaşılmaktadır. Ayrıca Zeki Velidi Togan'ın naklettiği malumat başka kaynaklarda yer almamaktadır. Ancak Ali Emiri Kütüphanesi'ndeki şiir mecmuaları tarandığında daha kesin yargılara varmak mümkün olabilir.

XV. yüzyılda Tebriz ve Herat'ta Fars ve Türkmen sanatkârlarca ortaya konulan eserler, İstanbul'da Osmanlı devlet adamlarının da dikkatini çekmekle kalmamış, Mollâ Câmî ve Devvânî gibi çağlarını aşan bilgin ve şairlerin Osmanlı sultanları adına eser telif ve tertip etmelerine sebep olmuştur. Herat ve Tebriz gibi başka kültür merkezlerinde yaşayan şairlerin en azından bir kısmının daha sonra Osmanlı devlet adamlarının himayelerinde hayatlarını sürdürdükleri bilinmektedir.[42] Akkoyunlu ve Karakoyunlu hâkimiyetindeki coğrafyada başlangıçta Sünnî bir tarikat olarak faaliyet gösteren Erdebil Tekkesinin ünlü şeyhlerinin daha sonra siyasal amaçlarına ulaştıklarında mezhep ayrışmasının neticesi olarak Sünnî sanatkârlara hayat hakkı tanımamış olmaları bu göçü hızlandıran nedenlerin başında gelir. Osmanlı-Safevî mücadelesinin sürdüğü bu topraklarda değişik metotlarla, takiyye yoluyla faaliyet gösterenlerin yanı sıra açıkça tercihini yaparak yaşadığı muhitten ayrılan sanatkârların yeni muhitlerinde karşılaştıkları üslûpları etkiledikleri muhakkaktır. Nitekim Hind üslûbunun ortaya çıkmasında Safevî baskısından bunalan sanatkârların büyük ölçüde katkılarının olduğu iddia edilmektedir.[43]

Anadolu sahasında ilk ürün veren şair ve yazarların Horasan kökenli şahsiyetler olduğu bugün artık hiçbir kuşkuyla yer bırakmayacak şekilde ortaya konulmuştur. Dehhânî, Hoca Mesud, Mevlânâ gibi şahsiyetler Horasan'dan Anadolu'ya göçen önemli simalardır. Ayrıca Selçuklu tarihinde çok önemli bir muhalefet hareketinin öncüsü Baba İlyas'ın soyundan gelen Âşık Paşa'nın, Osmanlı devlet adamlarıyla kurduğu ilişki, hatta Aşıkpaşazâde'nin Osmanlı tarih yazıcılığının, en azından şimdilik, bilinen ilk ismi unvanını taşıması siyasal otoritenin sağladığı ideolojik dönüşümü göstermesi bakımından önemlidir. Bu dönemde Osmanlı devlet adamlarında ve şairlerinde çok doğal olan tarihî köken ilgisi Doğu Türkçesinin tabiî kullanımını gerektirecek düzeydedir.[44] İstanbul'un fethinden sonra Osmanlıların itibar edilebilir bir şecere oluşturma gayretleri, Akkoyunlu Uzun Hasan'ın, Türkmenler üzerindeki köken birliği iddiasından kaynaklanan nüfuzunu zayıflatma çabaları ile bütünleşince Osmanlı aydınları arasında öteden beri var olan Türkistan ilgisi belirgin bir şekilde artmıştır. Bu ilgi, siyasal otoritenin meşrûluk kazanmasıyla birlikte giderek köken birliği iddiasından ziyade kültürel ve estetik anlayış bakımından bir etkileşimi doğurmuştur. Ali Şir Nevâî'nin Doğu Türkçesini, yani Çağataycayı edebî dil olarak zirveye çıkarmasıyla birlikte Osmanlı şairlerinin Çağatayca gazeller söylemeleri bu etkileşimin sonucudur.[45] Osmanlı şairlerinin Çağatayca şiirleri başta Kemal Eraslan ve Osman Fikri Sertkaya olmak üzere bazı araştırmacılar tarafından yayınlanmıştır.[46] Osmanlı şairleri öykündükleri, örnek aldıkları İranlı şairlerin yanında Nevâî'nin de adını anmışlardır.[47] Karakoyunlu, Akkoyunlu ve Osmanlı yöneticilerinin, siyasal bir tehdit oluşturmamak kaydıyla, tasavvufî muhitlerle kurdukları karmaşık ilişkiler Herat-Tebriz-İstanbul hattında Türk kültür ve edebiyatının gelişmesinde etkili olmuştur.

Bu geniş coğrafyada çeşitli heterodoks zümrelerin çok rahat dolaştığını, kültür ve sanat alanında taşıyıcı fonksiyonu üstlendiklerini unutmamak gerekir. Sufi çevrelerin değişen iktidar şartlarına ayak uydurma konusundaki esneklikleri,

yerel idarecilerin iktidarlarını sûfî ve sanatkâr zümrelerin desteğiyle takviye etme arzularıyla örtüşünce heterodoks zümrelerin değişik adlar altında faaliyet göstermeleri kolaylaşmıştır. Pek çok Hurûfî şairin Anadolu'da Bektaşiler ve diğer coğrafyalarda Kalenderiler içinde çok rahat hareket ettikleri bilinmektedir.

Hüseyin Baykara'nın Herat'taki sarayında, Nakşibendî geleneğini vahdet-i vücût nazariyesi çerçevesinde yorumlayan Mollâ Câmî.[48] Erdebil'de Şeyh Safi dergâhında faaliyet gösteren Safevî şeyhleri, Tebriz'de Akkoyunlu Uzun Hasan ile oğlu Yakup Bey'in yakın ilgisini gören Aydınli Dede Ömer Rûşenî (ö.1487) ile ondan feyzalan Amidli İbrahim Gülşenî,[49] ve aynı coğrafyada Esterâbâdlı Fazlullah'ın şahsında adeta yeni bir Mansûr yaratan Hurûfîler, mistik tecrübeleriyle bütün sanatları olduğu gibi şiiri de derinden etkilemişlerdir. Anadolu'dan bu muhitlere gidip sûfî öğretinin kuralları içerisinde yetkinliğe ulaşan şahsiyetlerin uygun zemin bulunca yaptıkları propagandaların diyâr-ı Rûm şairlerinin eserlerine vahdet-i vücûdçu bir renk kattığı muhakkaktır. Mollâ Câmî'den esinlenen Mollâ İlâhî,[50] İbrahim Gülşenî'nin müridi olan Usûlî,[51] Fazlullah-ı Esterâbâdî'nin müridi Nesîmî ve onun Anadolu'daki takipçileri Firişteoğlu ve Refiî gibi şairler Osmanlı sahasında kendilerini ifade edebilecek imkân bulmuşlardır. Hatta Nesîmî, Anadolu'da ve Rumeli'de yetişen pek çok şairi etkileyerek güçlü bir Hurûfî edebiyatının serpilip gelişmesinde etkili olmuştur.[52]

Bu ilişkiler zaman zaman siyasal iktidarlar tarafından da teşvik edilmiştir. Osmanlı padişahları Fatih Mehmed, Yavuz Selim ve Kanunî Süleyman'ın sanatkârları himaye etmek hususundaki gayretleri ve istikrarlı yönetimleri XV. ve XVI. yüzyıllarda bilhassa İran coğrafyasından Anadolu'ya sanatkârların göçünü hızlandırmıştır. Fakat, merkezî otoritenin sarsıldığı devrelerde Anadolu'dan bilhassa Akkoyunlu ve Safevî merkezlerine doğru bir akışın olduğu da kaynaklarda ifade edilmektedir.[53] Teke yöresinde baş gösteren Şâh Kulu ayaklanmasında olduğu gibi merkezî otoriteyi tanımayan kenardaki oymak ve aşiretlerin Safevî sarayını

sıgınılacak bir merci olarak gördükleri bilinmektedir. Dolayısıyla Safevî sarayında Türkçe şiir söyleyen kızılbaş şairlerin en azından bir kısmının Anadolu'dan göçen Türkmenler olduğu tahmin edilebilir. Ama ne yazık ki, Akkoyunlu, Karakoyunlu ve Safevî merkezlerinde yazılan Türkçe eserlerin çok az bir kısmı elimize ulaşmıştır.

Eseri elimize ulaşan şair ve yazarların değerlendirilmesi de Anadolu şairleri üzerindeki tesirleri oranında olmuştur.

Bilhassa Akkoyunlu ve Safevîlerin hâkimiyet alanlarında yetişen şairler, Horasan ve Anadolu arasında köprü konumundadırlar.[54] Bunu eserlerindeki dil ve üslûp özellikleri de göstermektedir. Nitekim Sultan Yakup'un saray şairi ve Safevî sarayının melikü's-şuarâsı Habîbî, İstanbul'a geldiğinde Osmanlı tezkire yazarlarından Âşık Çelebi onun hakkında "ekser-i edâları 'Acemâne ve hilâf-ı üslûb-ı şu'ârâyı zamânedür", diyerek üslûbundaki farklılığa işaret etmektedir.[55]

Herat-Tebriz ve İstanbul gibi merkezlerde kümelenen sanatkârların yakın çevrelerini etkileyerek dönemlerinin anlayışına uygun üslûplar geliştirdikleri bilinmektedir. Özellikle nakış ve cilt sanatıyla ilgili çalışmalarda sağlıklı analizleri yapılan üslûp ayrışmalarının ve etkilerinin şiir ve diğer güzel sanatlar için de geçerli olduğu muhakkaktır.[56] Bütün sanat dallarında görülen bu gelişmeler, etkileşimler ve ortaya çıkan üslûplar kültürel iletişimin siyasal iletişimden daha derinlerde olduğunu göstermektedir. Karakoyunlu ve Akkoyunlu Türkmenleri devraldıkları mirası iyi değerlendirmiş, çeşitli sanat dallarında özgün eserler vererek Türk kültür ve sanat hayatının devr-i dâimi içerisinde Herat ve İstanbul arasında bir köprü görevi üstlenmişlerdir.

Doç. Dr. Muhsin MACİT,

Yüzüncü Yıl Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi / Türkiye.

Alıntı Kaynağı: Türkler, Cilt: 7 Sayfa: 696-701

■ Dipnotlar:

- [1] Anadolu Beylikleri ve Akkoyunlu, Karakoyunlu Devletleri, Ankara 1988, 224-227.
- [2] Faruk Sümer, Akkoyunlular, TDV İslâm Ansiklopedisi, İstanbul 1989, II, 274.
- [3] Faruk Sümer, Karakoyunlular, Ankara 1984.
- [4] Mükrimin H. Yınanç, Cihânşâh, MEB İslam Ansiklopedisi, İstanbul 1945, III, 173-189.
- [5] Murat Bardakçı, Maragalı Abdülkadir, İstanbul 1986, 31; Yılmaz Öztuna, Abdülkadir Merâği, Ankara 1988, 13.
- [6] Murat Bardakçı, 23-33.
- [7] M. Fuat Köprülü, XVI. Asırda Bir Azeri Şairi, Hayat Mecmuası, IV, 82 (1928), 2-3.
- [8] Cemil Çiftçi, Maktul Şairler, İstanbul 1997, 35.
- [9] Mükrimin H. Yınanç, 188.
- [10] Ahmed Paşa Divanı'nı (1966) neşreden Ali Nihat Tarlan bu beyitte geçen 'cihân-şâh' kelimesinin özel isim olduğunu çağrıştıracak bir işaret kullanmadığı gibi (s. 137), Harun Tolasa da Ahmet Paşa'nın Şiir Dünyası adlı eserinde (Ankara 19773) beyti gazelhân-bülbül ilişkisi çerçevesinde ele almıştır (s. 8).
- [11] Vladimir Minorsky, Karakoyunlu Cihân Şâh ve Şiirleri, (çev.: Mine Erol), Selçuklu Araştırmaları Dergisi, II, (1970), 153-180.
- [12] Roger Savory, Studies on the History of Safawid Iran, London 1987, 35-52; Michel M. Mazzaoui, The Origins of the Safawids, Wiesbaden 1972, 10.
- [13] Orhan Kılıç, XVI. ve XVII. Yüzyıllarda Van (1548-1648), Van 1997, 213.
- [14] Mehmet Top, Erciş Zortul Kümbeti, Dünyada Van, 16, (1999), 23-26; Abdüsselam Uluçam, Ortaçağ ve Sonrasında Van Gölü Çevresi Mimarlığı I: Van, Ankara 2000, 182-186.
- [15] Abdüsselam Uluçam, 187-191.
- [16] Ara Altun, Gökmescid, TDV İslâm Ansiklopedisi, İstanbul 1996, XIV, 142-143; Gıssou Mahmudi (1993), Tebriz'deki İslâm Mimarî Eserleri, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Ankara 1993, 13-53.
- [17] Faruk Sümer, Akkoyunlular, II, 274.

- [18] Metin Sözen, Anadolu'da Akkoyunlu Mimarisi, İstanbul 1981.
- [19] G. Kurbanov, Porse yazıçılığının Literaturnoe Nasledie Turkmen v XIV-XV vv. Aşkabat 1990, 143-151.
- [20] Güner İnal, Türk Minyatür Sanatı, Ankara 1995, 150-155.
- [21] John E. Woods, 300 Yıllık Türk İmparatorluğu Akkoyunlular, (çev.: Sibel Özbudun), İstanbul 1993, 242-243.
- [22] Muhsin Macit, Cihânşâh ve Türkçe Şiirleri, Bilig, 13, (2000), 9-19. Hakîkî Divanı'nın bilinen dört yazma nüshası vardır:
Londra British Library Or. 9493.
İstanbul Süleymaniye Kütüphanesi Fatih Kısmı No. 3808.
Erivan Matenadaran Elyazmalar Arşivi No. 965.
Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Kütüphanesi İsmail Saib No. I. 2221. Hakîkî Divanı ayrıca kril harfleriyle üç kez basılmıştır.
Hakîkî, Şiirler, (haz.: Latif Hüseyinzâde), Erivan 1966.
Cahanşah Hakiki, (haz.: E. Rahimov vd), Bakü 1986.
Cihanşah Hakiki, (haz.: R. Recebov), Aşkabat 1999. Biz yazma nüshaların ilk ikisini ve kril harfli neşirleri dikkate alarak Hakîkî'nin Türkçe şiirlerini yayına hazırladık.
- [23] Fahri-i Herevî, Ravzatü's-selâtîn, (haz.: Hayyampûr), Tebriz 1345, 66.
- [24] Devletşâh, Devletşâh Tezkiresi, (haz.: Necati Lugal), İstanbul 1977, IV, 537.
- [25] Ebulfez Rahimov vd., Cahanşah Hakiki, Bakü, 1986, 5.
- [26] Devletşâh, IV, 537.
- [27] G. Kurbanov, 143-151.
- [28] İ. Hakkı Uzunçarşılı, 224; Faruk Sümer, Karakoyunlular, 143.
- [29] Fırat Sevinç, Edhemî Divânı ve Tahlili, Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Van 2001, 91.
- [30] Mehmed Çavuşoğlu, Kanuni Devrinin Sonuna Kadar Anadolu'da Nevâî Tesiri Üzerine Notlar, Atsız Armağanı, İstanbul 1976, 75-90; Muhsin Macit, Molla Câmî'nin Osmanlı Edebiyatına Tesiri-I, Erdem VII, 20 (1995), 519-529.

- [31] Cihangir Kahramanov, *Kişveri Eserleri*, Bakü 1984, 3-4; Roza Eyvazova, *Kişveri Divanının Dili*, Bakü 1983, 10.
- [32] *Mecâlisü'n-nefâis*, Topkapı Sarayı Müzesi Ktp. Revan 808, 686b.
- [33] Ali Asgar Hikmet, *Molla Cami*, (çev.: M. Nuri Gencosman), İstanbul 1991, 54-56.
- [34] Mustafa Uzun, *Dede Ömer Rûşenî*, TDV İslâm Ansiklopedisi, İstanbul 1994, IX, 81-83.
- [35] Nihat Azamat, *İbrâhim Gülşenî*, TDV İslâm Ansiklopedisi, İstanbul 2000, XXI, 302.
- [36] Abdülkadir Özcan, *İdris-i Bitlisî*, TDV İslâm Ansiklopedisi, İstanbul 2000, XXI, 487.
- [37] Muhyî-yi Gülşenî, *Menâkıb-ı İbrâhîm-i Gülşenî*, (haz.: Tahsin Yazıcı), Ankara 1982, 70, 353.
- [38] Muhyî-yi Gülşenî, 203. TDV İslâm Ansiklopedisi'ne İdris-i Bitlisî maddesini yazan Abdülkadir Özcan, İdris-i Bitlisî, İsâ es-Sâvecî ile Necmeddin Mesud'un dualarını toplayarak şeyhe sundu, şeklinde bir ifade kullanmaktadır. Muhyî'nin ayrıntılı olarak anlattığı bahiste söz edilen husus, Sâvecî ve Mesud'un şiirlerinin tedvinidir, Muhyî'nin verdiği bilgiyi Özcan yanlış aktarmaktadır. Başka sayfada şiirlerini derleyerek bir divan haline getirdiğini söyler ancak bu sefer Muhyî'ye atıf yaptığı sayfa numarası (s. 116) doğru değildir. Bkz. Abdülkadir Özcan, XXI, 486.
- [39] John E. Woods, 242.
- [40] Ali Şir Nevâî, 686a.
- [41] Zeki Velidî Togan, *Umumi Türk Tarihine Giriş*, İstanbul 1981, 381-82.
- [42] Cemal Kurnaz, *Türkiye-Orta Asya Edebî İlişkileri*, Ankara 1999, 199-207.
- [43] Sabahat Deniz, *Türk Edebiyatında Hind Üslûbu*, Yeni Türkiye (Osmanlı), IX, (1999), 639.
- [44] Abdurrahman Güzel, *Kaygusuz Abdal'ın Bilinmeyen Bir Çağatayca Gazeli*, *Türk Kültürü Araştırmaları* (Şükrü Elçin'e Armağan), Yıl XXIX/1-2 (1991), 164-171.
- [45] Eleazar Birnbaum, *The Ottomans and Chagatay Literature*, *Central Asiatic Journal*, XX (1976), 158-170.

- [46] Ayrıntılı bilgi için bkz. Cemal Kurnaz, 44.
- [47] Mehmed Çavuşoğlu, 75-90.
- [48] Hamid Algar, İlk Dönem Nakşibendî Geleneğinde İbn Arabî'nin İzleri, (çev.: Salih Akdemir), İslâmî Araştırmalar, V, 1 (Ocak 1991), 1-20.
- [49] Mustafa Uzun, IX, 81-83.
- [50] Mustafa Kara, Mollâ İlâhî'ye Dair, Osmanlı Araştırmaları, VII-VIII, İstanbul 1998, 365-392.
- [51] Mustafa İsen, Usûlî Divânı, Ankara 1990, 13-17.
- [52] İrene Melikof, Astar-âbâdlı Fazlullah ve Hurûfîliğin Azerbaycan'da, Anadolu'da, Rumeli'de Gelişmesi, Uyur idik uyardılar, (çev.: Turan Alptekin), İstanbul 1994, 183-198.
- [53] Faruk Sümer, Safevî Devletinin Kuruluşu ve Gelişmesinde Anadolu Türklerinin Rolü, Ankara 1999, 4.
- [54] Mustafa İsen, Türk Dünyasında Bir Köprü İsim: Fuzûlî, Fuzûlî Kitabı, (haz.: Beşir Ayvazođlu), İstanbul 1996, 43-47.
- [55] Filiz Kılıç, Meşâirü's-Şu'arâ (İnceleme-Tenkitli Metin), Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, Ankara 1994, I, 302-3.
- [56] Oktay Aslanapa, Orta Asya'da Cild Sanatı, Erdem, VII, 20 (1995), 505-517; E. Grube, Herat-Tebriz-İstanbul, The Development of a Pictorial Style, Essays for Basil Gray, Ed. R. Pinder-Wilson, Oxford 1969, 84-109. Edebiyatı öğreniş